

Hilde Sennema

Met opgestroopte mouwen

EEN GESCHIEDENIS VAN ROTTERDAM

Alfabet Uitgevers

2024

I

Waar een stad begint

In 1258 keerde Aleid van Avesnes terug naar het land van haar vader, graaf Floris IV van Holland.[†] Acht kinderen nam ze mee op de dagenlange reis vanuit Valenciennes in het hertogdom Henegouwen, waar haar man Jan van Avesnes de scepter had gezwaaid. Ze was op weg naar Holland om Floris, het vierjarige zoontje van haar broer, onder haar hoede te nemen.

Haar broer was graaf Willem II, graaf van Holland en Zeeland. Willem wist dat er drie manieren waren om zijn invloed uit te breiden: stadsrechten verlenen aan bestaande nederzettingen, goede banden behouden met de kerk (bijvoorbeeld door kloosters te bouwen) en land te winnen door het te onttrekken aan het water. Dat laatste was in Holland essentieel: de drassige grond en de regelmatige overstromingen van de zeearmen en rivieren maakten het leven hier alleen maar tijdelijk mogelijk.

In 1250 begon Willem II daarom aan een monsterproject. Een zeekering van Gouda tot aan Vlaardingen moest de wisseling in getijden tegenhouden en het gebied woon- en bewerkbaar maken. Nog voordat de dijk voltooid was, werd Willem in 1256 vermoord. Zijn zoon Flo-

ris, toen twee jaar oud, werd graaf. De voogdij kwam in handen van zijn oom, Floris de Voogd, maar toen die in 1258 stierf werd Aleid voogdes van de kleine graaf.

Aleid, die in drie jaar tijd twee broers en haar man was verloren, werd daarmee regentes van Holland. Ze zorgde ervoor dat haar neef de beste ridderlijke scholing kreeg. Beïnvloed door het Henegouwse hof, dat volgens Neerlandicus Frits van Oostrom ‘behalve doeners ook de denkers wist te appreciëren’, stond ook de intellectuele opvoeding hoog in het vaandel. Ze gaf Jacob van Maerlant de opdracht voor Floris een boek te schrijven over Alexander de Grote, die eveneens op jonge leeftijd zijn vader verloor en desalniettemin te boek kwam te staan als groot veroveraar.

Er was nog een andere manier waarop Aleid het werk van haar oudste broer afmaakte. Ze kocht de polder Nuer Scye (Nieuwe Schie) bij Schiedam waarmee ze de voltooiing van de zeekering, die haar broer begonnen was, veiligstelde.

Zonder die zeekering, later (Schielands) Hoge Zeedijk was er geen Rotterdam geweest, erkenden ruim zes eeuwen later ook de straatnaamgevers van het wijkje Middelland in Rotterdam-West. De grote centrale straat werd vernoemd naar diegene ‘aan wie voor een groot deel de aanleg van de Schielandse Hoge Zeedijk te Rotterdam te danken is’. Niet Aleid maar graaf Floris kreeg deze eer, de facto de heerser van Holland toen de Zeedijk werd voltooid. Het voelt als een klein onrecht jegens Aleid, als een van de grondleggers van Rotterdam.

Nog voordat de Hoge Zeedijk veilige nederzettingen langs het water mogelijk maakte, was er bewoning in het gebied. Dankzij klimaat- en bodemgegevens, maar vooral ook door archeologische vondsten, laat de hele vroege geschiedenis van het gebied rond Rotterdam zich steeds beter reconstrueren. Sinds het graven en uitbaggeren van de Eurogeul in 1970 (de vaargeul in de Noordzee die nodig was om containerschepen te faciliteren) zijn er regelmatig fossielen naar boven gekomen die meer vertellen over hoe dit gebied er ooit uit heeft gezien. Haaiantanden bijvoorbeeld, van de tijd dat hier nog een oerzee was. Of een mammoetenkop, uit de laatste IJstijd, zo'n 100.000 tot 10.000 jaar geleden, toen de Noordzee een grote zandvlakte was. Ijskappen over het huidige Scandinavië ontrokken water uit West-Europa, wat ervoor zorgde dat de Noordzee droog kwam te liggen.

Klimaatsschommelingen hadden een groot effect op het landschap van het gebied dat ooit Nederland zou worden. Gletsjers zorgden voor zandruggen; de wind blies zand landinwaarts dat zich ophoopte langs rivieroeveren. Het zanderige landschap liep over in grasvlakten met veel kruiden – volgens onderzoekers van Naturalis leek dit nog het meest op een bloeiende alpenweide. Toen het Holoceen, het tijdperk waarin we nu leven, zo'n 12.000 jaar geleden begon, smolt een groot deel van het poolijs en de gletsjers. De Noordzee liep weer vol, bestaande rivieren werden grotere stromen, en de opgestuwde en aangezande hoogten – herkenbaar als 'woerden' of 'donken' in plaatsnamen – werden plekken waar het tijdelijk veilig wonen was.

De grootste invloed had het water. De stroom die vanaf de Middeleeuwen Merwe of Maze werd genoemd (en dat in het hedendaagse Rotterdam wordt aangeduid met Maas of Nieuwe Maas) was een flinke getijdengeul in een delta waarin verschillende rivieren uitkwamen. De loop van rivieren veranderde nogal eens – een van de redenen dat we verschillende rivieren ‘Maas’ noemen en dat de regio, verwarrend genoeg, nu ook nog eens Rijnmond heet.²

In dit gebied vond al duizenden jaren handel of doorvoer plaats. In de bodem liggen sporen van bewoning, nijverheid en handel uit de Brons- en IJzertijd, van Cananefaten en Romeinen. In IJsselmonde, bij de Tramremise van de RET, zijn in 2009 gecremeerde resten gevonden van tussen de 7000 en 9000 jaar oud.³ Ook in Hillegersberg woonden zowel in prehistorische als pre-Romeinse tijd mensen: hiervan vond een amateurarcheoloog al in 1829 de sporen.

*

Naast sporen in de bodem zijn ook verhalen getuige van de vroegste geschiedenis van Rotterdam. Hillegersberg bijvoorbeeld heeft een echte oorsprongsmythe: toen de reus Hillegonda vluchtte uit de duinen scheurde haar schort waar nog zand in zat. Het vormde een bergje: Hillegonda's berg, of Hillegersberg.⁴ We kunnen de zandhoogte nu geologisch verklaren en weten dat de Romeinen die verder ophoogden, maar dat neemt niet weg dat de legende over de reuzin onderdeel is van de identiteit van Hillegersberg en, sinds de annexatie van de gemeente in 1941, ook van Rotterdam.

Op de plek die we het meest associëren met het begin van Rotterdam, waar de Rotte de Maas in stroomde, was al bewoning voor er sprake was van een Rotte-dam. Dat die nederzetting Rotta heette was al bekend uit oude documenten, maar door opgravingen voor de bouw van de Markthal weten we nu veel beter wat hier zich rond 950 en 1050 afspeelde. Bewoners hielden hier vee, verbouwden graan en peulvruchten, visten en maakten dekens van wol. Vanuit hier werd gehandeld met Tiel en Dorestad, maar ook met wat nu Engeland, Vlaanderen en Duitsland is. Er is zelfs een reconstructie van de taal die deze dorpeelingen spraken ‘Wi heton thiusa a Rottaa, wanda siu is dunkar endi rotta.’⁵ (We noemen deze rivier Rotte, omdat ze donker en troebel is.)

Het leven op de oevers van de Rotte was zwaar en onzeker. Het graven van sloten om de natte weiden af te wateren bracht maar tijdelijk soelaas: de grond klonk in, waardoor terpen – en daarmee ook de boerderijen – steeds weer moesten worden opgehoogd.⁶ Als het water echt te hoog werd voor de ingeklonken grond vertrokken de bewoners naar hoger gelegen gebied. De bewoners van Rotta zijn waarschijnlijk in de reeks overstromingen in de twaalfde eeuw – de Sint-Thomasvloed in 1163, de Allerheiligenvloed in 1170 – weer weggetrokken. Leven in het moeras was een nomadenbestaan, tot de dijken en dammen kwamen.

*

Voor het opwerpen van dijken en bouwen van dammen was samenwerking nodig. Het was echter ook een daad

van toe-eigenen: wat eerst nog van iedereen tegelijk en niemand in het bijzonder was, werd opeens iets begerenswaardigs, iets wat beschermd moest worden. De geschiedenis van dijken en dammen is daarom verbonden met de politieke geschiedenis van de regio. De ontginning van het gebied begon vanuit het oosten, in opdracht van het bisdom van Utrecht, en vanuit het noorden door de graven van West-Frisia (de voorouders van de graven van Holland).

Kleinere dijken volgden vaak de landschapsstructuur van oude kreek- en zandruggen. Tussen het huidige Overschie en Hillegersberg diende een kreekrug bijvoorbeeld als de basis van een dijk en een doorgaande weg: deze Overschiese Kleiweg bestaat nog steeds en is de oudste weg in de regio. Deze dijken boden niet voldoende bescherming om ook de zuidelijker gelegen gebieden rond de IJssel, de Maas en de Merwe te ontginnen zonder dat ze weer zouden overstromen. De zeedijk, begonnen door graaf Willem II en voltooid door gravin Aleid, was cruciaal voor het bouwen van nederzettingen in het moeras, voor het aanleggen van een dam.

Wanneer de dam precies werd gebouwd is niet bekend. Maar omdat de Rotte-dam al twee keer bloot is komen te liggen – na het bombardement in 1940 en bij het graven van de spoortunnel begin jaren negentig – kunnen archeologen en hydrologen een vrij nauwkeurige schatting geven. De meest bijzondere vondst was het sluitstuk van de dam: een bootje van een paar meter lang, dat getuigt van het improvisatievermogen van de dammenbouwers. In 1991 vonden archeologen dit puntertje, dat het laatste gat van de dam in de Rotte dichtte. Omdat het hout van het

puntertje omstreeks 1260 werd gekapt, dateren archeologen en historici de dam in de Rotte rond 1270.⁷

Met het bouwen van de dam werd de monding van de Rotte overkluisd. In de dam kwamen sluizen die water konden spuien of juist tegen konden houden. Hierbovenop kwamen de eerste huizen van Rotterdam – al weten we niet zeker of de plaats vanaf het begin al zo heette. In 1283 vermeldt een register van graaf Floris v de plaats Rotterambacht. Dezelfde hand had het woord *ambacht* doorgehaald en tussen de regels door vervangen door *dam*.⁸

De Rotte-dam was niet uniek. Van Appingedam en Edam tot Amsterdam en Maasdam werden dammen in stroompjes gebouwd om een duurzame nederzetting te kunnen stichten. Deze plaatsen kregen privileges: rechten om te handelen en zich te verdedigen. Ze groeven stadsvesten, die naast een verdedigende werking ook een belangrijke rol hadden in de afwatering van de stad en de gebieden eromheen.

Rotterdam bleef lang een van de kleinere nederzettingen in Holland.

Wel begon Holland machtiger te worden. Na de ontginning van Utrecht en Holland verschoof het zwaartepunt van de handel van de Hanzesteden naar Hollandse nederzettingen als Dordrecht. Rond 1300 was Utrecht met circa 5500 inwoners de grootste stad van wat we nu Nederland noemen; Dordrecht was met zo'n 5000 inwoners bijna even groot.⁹

In Rotterdam woonden op dat moment misschien een paar honderd mensen. De strategische positie aan de Maas maakte het echter een aantrekkelijke plek voor gra-

ven om de nederzetting zich toe te eigenen door privileges of stadsrechten te verlenen. Voor de graven was het een manier om macht uit te breiden en inkomsten te vergaren, voor de stedelingen om geld te verdienen, in ruil voor belasting aan de graaf. De Zeeuwse heer Wolfert van Borselen verleende in 1299 voor het eerst stadsrechten aan Rotterdam, maar die werden na zijn dood in hetzelfde jaar herroepen door de Henegouwers: de aangetrouwde familie van Aleid van Avesnes.¹⁰ Haar klein- en achterkleinzoon Willem III en Willem IV verleenden uiteindelijk de privileges die Rotterdam echt tot een stad maakten, respectievelijk in 1328 en in 1340. Rotterdam mocht recht spreken, kreeg een eigen bestuursapparaat met zeven ‘gezworenen’ en een schout, en toestemming om een kanaal te graven naar de Schie bij Overschie. Hierdoor kwam het Hollandse achterland – waarvan steden als Delft, Leiden en Haarlem deel uitmaakten – binnen handelsbereik.

*

Mede door de bestuurlijke ontwikkelingen begon de stad langzaam vorm te krijgen. Het kanaal naar Overschie – de Rotterdamse Schie – werd de westgrens van de stad; het water dat later Botersloot genoemd werd, werd de oostgrens. In het zuiden, parallel aan de dam, was de grens een kade die vanaf 1334 het Steiger werd genoemd, of Dordtse Steiger: hier meerden voornamelijk schepen uit Dordrecht aan. De dam zelf werd aan het einde van de veertiende eeuw genoemd naar zijn hoge ligging: de Hoogstraat. Dit rechthoekje, in het noorden begrensd door de bocht in de Rotte, werd in het midden verticaal

doorsneden door een reliëf van het oude veenstroompje: de Binnenrotte.

De bebouwing stelde nog weinig voor. De eerste huizen werden gebouwd bij de dam, daarna werd richting het noorden gebouwd aan weerszijden van de Binnenrotte. Deze straten werden later de Oppert (een verbastering van nieuwe poort) en de Lombardstraat, waar al rond 1350 de eerste leen- en wisselkantoren van de Noord-Italiaanse Lombardijse bankiers gevestigd waren. De kastelen Weena in het noorden en Bulgersteyn in het westen waren vermoedelijk de enige stenen gebouwen van de stad; de Sint-Laurenskerk, een hallenkerkje op de hoek van de Hoogstraat en de Oppert, was van hout.

In 1358 kwamen de verdedigingsgrachten: de Goudse- of Oostvest ten oosten van de stad, en de Coolvest ten westen. Ruim vijftig jaar later werd ook naar het zuiden uitgebreid met een vest. Ten oosten van de oude monding van de Rotte heette deze vest Blaak, en ten westen daarvan Nieuwe Haven. Door de nijverheid – en daarmee ook de mensen – die Rotterdam aantrok werd er vanaf de Hoogstraat uitgebreid, bijvoorbeeld met een Vismarkt waarvan in 1366 melding werd gemaakt. Steeg na steeg breidde de stad uit, tot die niet verder kon groeien. Verdere uitbreiding kon door een stukje van een naastgelegen ambacht over te nemen, of ‘nieuw land’ te maken. De zandplaat die voor de stad in de Maas lag werd bij de stad getrokken: het Westnieuwland en Oostnieuwland.¹¹

*

Een bewoner van het veertiende-eeuwse Rotterdam was tot op zekere hoogte vrij. Maar ook al vielen stedelingen, anders dan plattelandsbewoners, niet onder het grafelijke leenstelsel, graven hadden het wel voor het zeggen in de stad. Dit was vaak gunstig voor de handel en daarmee voor de stedeling die daarvan afhankelijk was: graaf Willem VI van Oostervant voegde in 1412 bijvoorbeeld een ‘verbod tot uitoefening van bedrijven binnen 300 gaarden van de stadsvrijheid’ toe aan de stadsrechten. De stedelijke nijverheid hoefde dus geen concurrentie te duchten van bedrijven binnen zo’n anderhalve kilometer van de stadsgrenzen.¹² Dit maakte het wonen in de stad aantrekkelijk, maar niet per se makkelijk: hier moest je de tering naar de nering zetten, een dienst aanbieden om je inkomen veilig te stellen.

Bovendien bleef de stad afhankelijk van het platteland voor de voedselvoorziening. Een lange koude en natte periode in de veertiende eeuw zorgde voor slechte oogsten, waardoor zowel binnen als buiten de stad grote voedseltekorten ontstonden. Als alternatieve kostwinning stapten inwoners van Rotterdam en omliggende ambachten over op veeteelt of het afgraven van turf. Dit was rampzalig voor de waterhuishouding in het gebied, en daarmee ook voor de oogsten: grote delen rond Hillegersberg en Kralingen kwamen hierdoor helemaal blank te staan. Windmolens moesten ervoor zorgen dat polders op grote schaal bemalen werden, waardoor het waterpeil weer kon zakken. Turfsteken bleef echter een waardevolle investering, waardoor ook de drooggemaakte gronden weer afgestoken werden. Ook het gebied ten zuiden van de Maas, de huidige wijken Katendrecht, Pernis en Hoogvliet, werd

een soort wingebed voor turfstekende stedelingen.¹³

Waterbeheer was dus van groot belang voor Rotterdam. Het hoogheemraadschap Schieland was zelfs vertegenwoordigd in het Rotterdamse stadsbestuur. Dit waterschap had echter de meeste invloed op de stad door de waterstanden te regelen. Het laag houden van de waterstand was goed voor boeren in het ommeland, maar ongunstig voor de stad: voor de haringvisserij, waar Rotterdam van afhankelijk was, maar ook voor de afvoer van het vieze stedelijke water – een probleem dat nog eeuwen aanhield.

*

Vanaf 1433 hoorde Holland bij het hertogdom Bourgondië. Niet de graaf, maar een hertog in Dijon besliste welke privileges de Hollandse steden ontvingen. In 1436 bepaalde hertog Philips de Goede bijvoorbeeld dat de leiders van de stad tot de rijkste stedelingen moesten behoren; het privilege van Maria van Bourgondië uit 1479 schreef voor dat de leiders niet alleen tot de rijksten behoorden, maar ook deel moesten zijn van de ‘notabelste en bekwaamste’ klasse.¹⁴

De groeiende invloed van de Bourgondiërs was gunstig voor de stedelijke notabelen, maar niet voor het oude feodale systeem. Het leidde tot de Hoekse en Kabeljauwse Twisten, anderhalve eeuw van afwisselende strijd en verzoening. Aan de ene kant stonden de Kabeljauwen, adel en stedelijke regenten die de Bourgondiërs trouw waren; aan de andere kant de Hoeken, de landadel die een ‘onafhankelijk’ Holland voorstond, met namen als Jacoba van Beieren en Frans van Brederode.